

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 28
(18761)

2016 чылдың
март 17
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ХОЙЛУГ КИЖИ КААС

Тываның Баштыңының
ажыл-херээ

КОЛ АЙТЫРЫГ — БИЧЕ БОЛГАШ ОРТУМАК БИЗНЕС

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың күрүне чөвүлелиниң президиумунун Хову-Аксынга болган үнүүшкүннүг хуралынга биче бизнести сайзырадырының айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Күрүне чөвүлелиниң ол хуралында Тываның парламентиңиң депутаттары, Тываның экономиказынга чугула чери ээлеп турар яамаларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, муниципалдыг тургузугларның дуржулгалыг баштыңары, хөй-ниити организацияларының төлээлери, сайгарлыкчылар киржи, Тывага биче бизнестиң амгы үеде байдалын болгаш ону сайзырадырының оруктарын чугаалашкан.

Хуралды ажыдып тура, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол күрүне чөвүлели дээрже база бир бюрократчы орган звес, ол эрге-чагырганың күрүне органның ажыл-чорудулгазынга киржир дивейн турар дээрзин демдеглээн. Ооң сорулгазы — республиканың социал-экономикага хөгжүлдезиниң айтырыгларын күрүне эрге-чагыргаларының болгаш эксперттер ниитилежилгезиниң деңгелинге сайгарып чугаалашканы, чогулмалыг шийтпирлерни хүлээп алырының оруктарын тывары дээрзин демдеглээн.

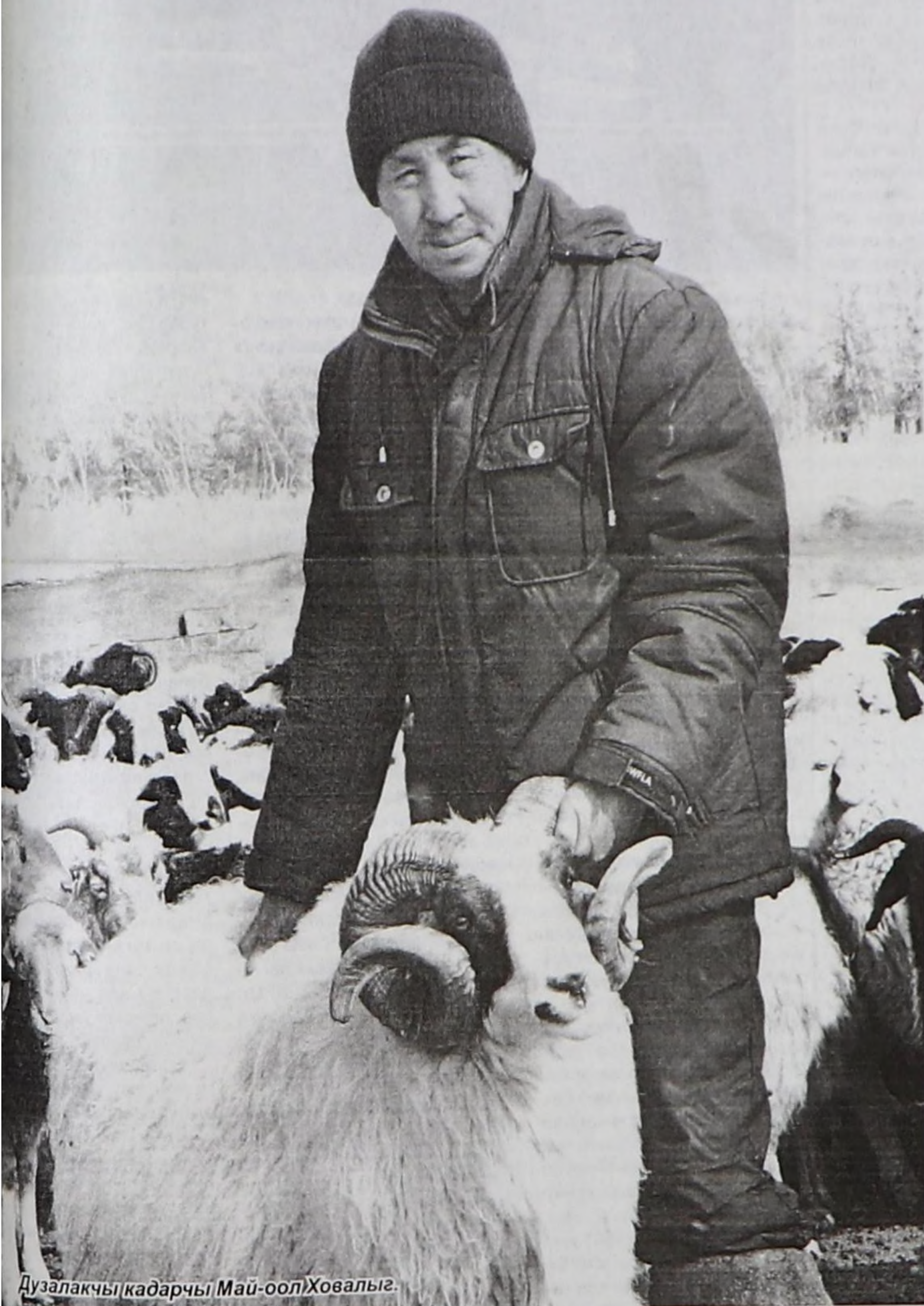
Чөвүлел хуралдың кол темазын Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Карим Сагаан-оол «Тыва Республикага биче бизнес: үениң негелдези, чаа аргалар» деп илеткелинге илереткен. Кылып чоруткан анализке даянмышаан, ол Тывага сайгарлыкчы чоруктуң сайзыралынга көскү чедишкinnerни демдеглээн. Чижээ, 2016 чылдың эгезинде республикага биче болгаш ортумак бизнестиң 10136 ээлери бүрүткеттинген, оларның 8818-и хуу сайгарлыкчылар, 1188-и — бичи бүдүрүлгелер, 118-и — биче, 12-зи — ортумак бүдүрүлгелер.

Республикага сайгарлыкчы чорукка сонугалды оттурган кол барымдаа — күрүне деткимчезин чедирип турары. 2010 чылда Тывага күрүнениң талазындан деткимче көргүзөр 8 арга тургустунган болза, 2013 чылда ооң саны 11 чедир өскөн. Садып алганы бүдүрүлгелер дериг-херекселдериниң өртээниң кезинге, чээлилерниң хуу ставкаларына субсидияны амгы үеде тыпсып турар. Күрүне деткимчезиниң боттуг болгаш дээштиг хевир — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгелер» деп губернатор төлөвилели болган. Ооң түңнелиниң Чеди-Хөлге кандыг болганын үнелээш, Карим Сагаан-оол ол төлөвилелди ам-даа барык 10 чыл хире үеде уламчылаарын Тываның Чазакка күззэн.

Республикада биче болгаш ортумак бизнестиң эң кол болуп турар беш айтырын президиум хуралына сайгарып чугаалашкан. Олар дээрже чер болгаш өңчү-хөреңги айтырыглары, электри четкилеринче коштунарының айтырыгы, акша-хөреңгини чээп алырының нарын чүүлдер, административтиг шаптаразындар болгаш үндүрүг хемчээлин эвээжедириниң айтырыглары. Оларны шийтпирлээриниң чамдык аргаларының дугайында саналдарны президиум хуралына кириген. Чижээ, президиумнун Карим Сагаан-оолга удурткан ажилчин бөлүү чер участоктарын бүрүткелдериниң хуусаазын кызылары, чер участоктарын үр хуусаалыг арендага конкурс езугаар бээринге белеткээри дээн ышкаш айтырыгларны шийтпирлээриниң хуусаазын кызыларын саналдаан.

Президиумнун хуралын доозуп тура, Шолбан Кара-оол сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының, күрүне деткимчезин бизнеске чедирериниң дугайында күрүне эрге-чагыргаларының болгаш ниитилелдин мурнунда сорулгаларга база катап доктааган. Дараазында хуралдың темазын тодарадырын ажилчин бөлүктөргө дааскан.

gov.tuva.ru

Дузалакчы кадарчы Май-оол Ховалыг.

Частың башкы айы үнүп келген-а болза, кышкы соок дыңзыг ээр. Кызылдан Сарыг-Сеп уунче үпкеш, көвүрүгнү эрткеш, Суг-жы суурнун кыштагларынче ээр-тыр кокпа оруктар эдерип чоруп дывыс. Ховуда харның кылыны жок, оруктарны дуй хөртүктөй дып каапкан. Ол-ла чоруп оргаш, ээн бедик хавак кырынче, арай-ле тепкиленип тургаш, үндүвүс. очун чолаачы Олег Успун арга-жугалыг болгаш-ла, хөртүктүг оруктарны оюп, эртип чорду. Оруктуң түтү харын аштап, тыртып каан оргаш, чүгээр болду.

Мал-маганның кыштаглаашкынының байдалының кайы хире эртип турарын айтырып, найысылалдан ырак эвесе Суг-Бажының малчыны Айсан Насүрүннүн аалына келдивис. Коданга кире халдып кээривиске-ле, аалдың ээлери кажаа чанында турлар. Бистиң-биле мендилешкеш, дораан-на кажаа иштинде чыдыпкан инекти тургузары-биле дуза диледи. Чолаачы оларның-биле кажаа иштинче кирген чүве. Элзэн болганда үнүп келгеш, төрүүр четкен инек-тир, чогум байдалы ажырбас-тыр диди. Ооң соонда малчынның дузалакчы кадарчылары

Макар Хомушку болгаш Май-оол Ховалыг-биле чугаалаштывыс:

— Кыштаглаашкынны чүгээр эртип турган улус бис, чоокта чаа эмин эрттир соой бээрже, малга берге апарды. Аалдың ээзи ажил-херек аайы-биле хоорай кирген. Бистер черле мал-маган кадарарында дузалажып турар бис. Хар база кылын, чылыыр хамаанчок, соок дыңзып турар. Мал-маганга сиген-ширбиилди күзүн 50-60 тоннаны садып алган бис, ынчангаш база чүгээр болуп тур. Ам 10 тонна хире сиген арткан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

КЫЙГЫРЫГНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Март 11-де Тыва Республиканың Хей-ниити палатазы биле Тыва Республиканың Чазыа «Көдээ кодан девискээри: огород, сад — чурттакчы чонну аш-чем-биле хандыраарының кол дөзү. Хей-ниитиниң көрүжү» деп темалыг каттышкан хуралды эрттирген. Аңаа хоорай округтарының база муниципалдыг кожуннарның даргаларының социал-политика талазы-биле оралакчылары, кожуннарда Хей-ниити чөвүлелдериниң даргалары, хей-ниити организациялары, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары киришкеннер.

Хуралдың хүн айтырыынага беш чүүл айтырыгларны чугаалашкан: Бирги айтырыг талазы-биле «Көдээ кодан девискээри: огород, сад — чурттакчы чонну аш-чем-биле хандыраарының кол дөзү. Хей-ниитиниң көрүжү» деп темалыг илеткелди ТР-ниң Чазыааның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчызы Д.В. Долгополов кылган. Хуралдың ийги айтырыына республиканың тустус кожуннарда болгаш хоорайларында Хей-ниити чөвүлелдериниң ажилдарының дугайында илеткелди Тыва Республиканың Чазыаанда муниципалдыг эрга-чагырга база хамааты ниитилелдин институттары-биле харылзаа тудар департаментиниң салбыр начальниги М.К. Кыргыс кылган. Эдеринчи илеткелди ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар талазы-биле агентилелиниң директору Р.Б. Күжүгет, саналдарны Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Н.Г.

Потапова, Таңды кожунунун Хей-ниити чөвүлелиниң даргазы В.И. Чупахин, Улуг-Хем кожунунун Хей-ниити чөвүлелиниң даргазы Ч.Н. Даваа, Чеди-Хөл кожунунун Хей-ниити чөвүлелиниң даргазы Ч.Д. Күжүгет кылганнар.

Түннел сөстү ТР-ниң Хей-ниити палатазының даргазы Х.Д. Монгуш чугаалаан. ТР-ниң Чазыааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак кожуннарда болгаш хоорай округтарында Хей-ниити чөвүлелдериниң ажилдары, ылаңгыя Таңды, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожуннарда, Шагаан-Арыг хоорайда, бедик деңнелде чоруп турарын онзалап демдеглээн. Ук кожуннарда огород, сад өстүрер, мал-маган азыраар талазы-биле ажилдар көскү үре-түннелдерлиг бооп, чурттакчы чон аш-чем-биле боттары хандыртынып турар.

Көдээ суурларга өг-бүлө бүрүзү огород, садты тарып, өстүрүп, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чөмгерикиччи малым», «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө», «Социал картофель» деп губернатор төлөвилелдеринге киржири чугула, бо ажилдарже хей-ниити организацияларын, ылаңгыя херэз-женнер чөвүлелдерин хаара тудары чугула дээрзин хуралга санал бергеннер онзалап демдеглээннер.

Түннелинде ТР-ниң Хей-ниити палатазы республиканың чурттакчы чонунга «Быжыг кодан девискээри — өг-бүлениң чедимчелиг чоруунун үндезини» деп кыйгырыын хүлээп алган.

Светлана ООРЖАК.

ХОЙЛУГ КИЖИ КААС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчаарга 50 хире шээр, 15 баш санныг бода малды тургузу азырап турар бис. Бо коданда ниитизи-биле 300 ажыг шээр, 40 хире баш санныг бода мал бар. Мал чылгаар дусту хоорайдан сандып алып. Кыштаглаашкынның байдалы кайда-даа нарын-дыр, барыын кожуннарда малчын төрелдеривис-биле харылзажыры-выска, база ынча деп турлар — деп, кадарчыларның бирээзи чугаалай-дыр.

Теректингиң малчыннары кыштагларынче оруктарын, Суг-Бажы суурдан трактор хөлезилеп алгаш, аштадып ап турарлар. Ынчангаш аай-дедир аргыжылга оруу мүн-не чүгээр. Ижер сугну хемден, дош буза соктааш, алып, Чоокта чаа чайынды суу бадып эгелээн, малды оон барып суггарып ап турар болду.

Айсан Андреевич Суг-Бажының үлегерлиг малчыннарының бирээзи. Суурда болуп турар янзы-бүрү хемчеглерниң деткичизи, ачы-дузанын улуг-бичии чонунга көргүзүп чоруур

зрес-кежээ, бурунгаар көрүштүг малчын. Өөнүң ишти Саида Хомушку хоорайда уругларын өөредип турар. Олар ожуң дажы дег үш кыстыг, улуу 9 класс, ортуну 5 харлыг, бичизи 2 харлыг. Өгнүң эр ээзи — өг-бүлениң быжыг баганазы. Айсан Насүрүн өг-бүлезиниң кол даянгыжы, ол уруг-дарыын эртем-билигге чедирип алып дээш, бодунуң кызымак чоруу-биле малдан халбактанып чоруур. Коданда малының баш санын ам-даа көвүдөдир өстүрер сорулгалыг. Бо өг-бүлө кайызы-даа малчын уктуг болгаш, ада-өгбөзиден дамчып келген чымыштыг ажылын уламчылап чоруурлар.

Суг-Бажының чурттакчылары огород тарыыр ажылындан аңгыда, мал-маганын база тудуп турарлар. Суурда ниитизи-биле бода мал бажы 818, шээр мал 6270, 410 аът, 90 хаван бар.

Ася ТЮЛЮШ.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Макар Хомушку.

Россияның Президентизи-биле ужуражылган
түннелдериниң дугайында Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң интервьюю

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Тыва» КТРК-га интервью бергеш, бо чылдың март 3-те Россияның Президентизи Владимир Путин-биле ужуражылгазының түннелдерин тодаргай чугаалаан.

Регионнуң удуртукчузунга айтырыгларны БКТРК-ның филиалы «Тыва» КТРК-ның директору Андрей Чымба салган.

Президент-биле Тываның чугула айтырыгларын чугаалажыр болгаш өйү келген сорулгаларны дугуржур дээш барганын, республика Баштыңы дыңнаткан. «Ол-бо айтырыгларны Владимир Владимировичке тодаргай кылдыр тайылбырлаан херээ чок чорду, ону ол тергип эки билер. Шынап-ла, Путин дээрже регион бүрүзүн ыяк билер кайгамчык удуртукчу-дур» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Телеинтервьюдан одургулар: «Канчаар чурттап турарывысты, чүнү кылып турарывысты, 2015 чылдың түннелдериниң кандыг болганын таныштыра-ры-биле чугааны эгелээр аргалыг болдум. Мээң чаңгыс чер-чурттугларымның күш-ажылының ачызында кризистиг 2015 чылды чогулгалыг эрткен бис дээрзин дыңнаттым. Республика, чамдык регионнар-га деңнээрже, чижээ, үлетпүр хөгжүлдөзүнүң талазы-биле, Сибирьде мурнакчы үш регионнуң санынга кирген.

Тыва Республика 2015 чылда, совет үениң соонда, бир дугаар, Кызыл-Таштыңың даг-болбаазырадылга комбина-дын ажылгалче кириген. Кажан ол долу күчүзү-биле ажилдай бээрже, аңаа 1200 кижиге ажилдаар. Амгы үеде 824 кижиге бар, оларның 80 хире хуузу — тус черниң чурттакчылары. Мээң чаңгыс чер-чурттугларымның ында акша-шалың ажилдап ап турарына өөрүүр мен. Чижээ, ында чылыг-электри станциязы дегулуг котельная туттунган, оң директорунда Красноярскиниң политехниктиг институтун дооскан аныяк тыва оол ажилдап турар. 2015 чылда ол комбинат 687 муң тонна даг рудадын казып тыпкан. Ол бүдүрүлгө удавас

«миллиончу» апаар.

Межегейде кокстуг хөмүр-даш чыдынында «Евразхолдинг» ажилдап турар, ол черге 400 кижини ажилга тургускан дээрзин база аңаа чугаалаан мен. Ол бүдүрүлгөде ажилдап турар кижилерниң 60-дан эвээш эвес хуузу Тываның чурттакчылары болурун инвесторлар-биле дугуржуп алган бис. Ол бүдүрүлгө 2015 чылда 1 млн. тонна кокстуг хөмүр-дашты казып тыпкан.

Кризис деп турар-дыр. А бис совет үениң чогулгалыг экономиктиг көргүзүлгелеринге дүүштүр ажилдай берген бис. 1980 чылдарда Тыва миллион тонна ажыг хөмүр-дашты казып тып турган. Бөгүн база ыңдыг түннелди чедип ап турар бис. Чоргаарланмас арга бар бе?

Ынчангаш кризис байдалдары кижилерниң ажыл-агыйжы чоруунга салдарлыг болганын Президентиге чугаалаан мен. Ол байдал Тываны оюп эртпээн. Хергелел өртөктериниң өзүлдөзү чоннуң боттуг орулгалыгдан 10 хуу бедик апарганы шын. Ол чоннуң боттуг орулгаларына салдарлыг болган. Тывада статистика органнары боттуг орулга 6 хуу эвээжээнин көргүскен.

Ол бүгүнүң дугайында хөөретпейн-даа, чажырбайн-даа чугаалап, нарын айтырыглар бар, кижилерниң күш-ажылының ачызында кризистен тиелекчилер болуп үнерин оралдажып турар бис дээрзин демдегледим. Шынап-ла, кризис дээрже, ажылдап болур аргаларны берип турар болгай».

Тыва сайзыралдың
оруун дилеп турар

«Сайзыралдың оруун тып алып дээр Тываның күзелин Президент эки деп демдеглээн. Ону канчап дилевес, бистиң чаңчыл болган амыдыралывыска, хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агыйга ону барымдаала-вас боор? Бистиң өгбелеривис шаг-төөгүдөн бээр мал азырап келген, ол билдингир ажил-дыр. Коданда мал барда, кажан-даа тодуг болур бис деп чүвени бөгүн-даа билип турар бис.

Ынчангаш күженишкени-

висти көдээ ажыл-агыйже турар бис. Чонга эргежокчу апарган «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвиле үш чыл дургузунда күүсет келгени таварылга эвес.

Ол төлөвилел тода түннелдерни берген. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези, зырап орат. Барык 1800-ажылдаар олуттар тургусту Сайгарлыкчыларның саны өскөн. Ниитизи-биле бо хүн муң ажыг кижиге болгаш тумак бизнесте ажилдап турар. Ол дээрже үндүрүүн төлээр белең, күрүнө деткимчени эргелиг, ажык сайгарлыкчы-Бо херекке кижилер бүзүрөй-ген, деткимчениң аңгы-аңгыгалары ажылдагынып эгелеш-тир.

Ооң дугайында күрүнө Тываның илеткээ болгаш 2015 чылда «Аныяк өг-бүлөгө кыштаг» деп база бир сөз төлөвилелди эгелээни дыңнаткан мен. Мен бодаарга, ол төлөвилелди Президент аажок сонугаан хире. Чижээ, дээрже ында национал шаң бар, ону өске регионнарда ажылдап болур.

Бо төлөвилелге дүүштүрүмү чаада суур бүрүзүнде өг-бүлелер аразына бодуң ажыл-агыйын эгелеп алыр-биле деткимчени алырына илгел болур. Аңаа 35 хар чыдамызылыг, бир уругдан эвээш ажы-төлдүг өг-бүлелер кири-Улусчу банк дамчыштыр ол-га 200 баш төрүүр хой санды алып чээлини тыпсыр. Чижээ, төлээринге дузаны республика бюджетиде чедирер, хуулар муниципалитеттер төлээр, участрогу аныяк өг-бүлөгө хуусаага арендага бээр. Биз болгаш кажаа-хораа тудуп алышты чиигелделиг садар.

Аныяк өг-бүлениң кол илгелгези — малды эки ажаар-жээр болгаш чаш төлүн алыр. Ийи чыл эрткенде ол өг-бүлө баш хойну төлөвилелдин өскүс кижикчизинче дамчыдар.

Мындыг арга-биле чүдө даа кылбас кижиге мал чыда-дып бербес болбайн аан. Төрелдеринден деткимче чыгар-
(Уланчызы 3-ку арында)

Россияның Президентизи-биле ужуражылганың түңнелдериниң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун интервьюзу

Эгеви 2-ги арында).
...дыралдың берге байда-
...таварышкан, ажилдап
...аыяк өг-бүлелерни дет-
...деп турарывыс ол. Өскүс
...база бар болгай.

Мөөрейге кымның киржип бо-
...чаңгыс суур чурттуглары
...шитпирлээр. 200 баш
...силерниң бадылааныңар
...бээр бис деп чонга чугаа-
...турар бис. Ол деткимчени
...кижилерни бадылааш-
...биле тодарайдыр. Суур
...үзүнде ийден эвээш эвес
...бүлгө дузалаар бис.

Адалар чөвүлели, Херээ-
...нер эвилели, аныктар
...тыжышкыны дээн ышкыш
...ниити организациялары
...аг-бүлгө дузаны чеди-
...ужурлуг. Ынчан, ийи чыл
...нде, ол өг-бүлө эвээш эвес
...маганның апаар болгаш
...ажыл-агый бүдүрүлгезинге
...жи бээр.

Кол сорулга — бюджеттин дең-дески чоруун тудары

Бисте тургустунган айты-
...ларны ынчан Президентиге
...наткан мен. Бирээде, ол
...рге бюджеттин дең-дески
...унуң айтырыы. Өске тала-
...да, боттун орулгазы чылдан
...е 7-10 хуу өзүп турар.

Оларны кандыг арга-биле
...п ап турарывысты санап
...р бис. Маңаа кол рольду
...е «Чаңгыс суур — чаңгыс
...рүлгө» деп төлөвилел ой-
...йн турар, саң-хөө байдалын
...гай башкаар керек.

Ижээ, тудуг адырынче элээн
...инвестицияларны хаара
...п турар, мында база ша-
...ны чагаа хаптарынга бээр
...кту тудуг организацияла-
...а болдурбайн турар бис.
...аргайлаарга, күрүне ча-
...н ойнап алган болзунза,
...к-чарлыг, көскү болгаш ак-
...рүлгө болуп көр деп оон
...п турар бис, оларны деткии-
...е белең бис. Күш-ажылчы
...лзааларның ажык чоруун
...арга-биле чедип ап турар

...ндыг-даа болза, 2015 чыл
...кет айтырынга чидиг чыл
...дээрзин чугаалаар апаар.
...ен чылдың декабрьда бюд-
...адырының ажилдакчыла-
...а шалың төлээр акшаның
...шпейн барганы чажыт эвес.
...рыг шын-дыр. Ынчалза-даа
...баш муңгаш чүүл болу бээ-
...болдурбаан бис. Бюджет
...тиказын коммерция бан-
...зындан безин чээлилер
...ын дилеп болур аргалыг
...ыр чорудуп шыдаан бис.
...түннелинде 1 млрд. 200
...рубль түңнүг коммерция
...изин алгаш, шалыңны төлөп
...тивис.

2015 чыл саң-хөө байдалының
...ы-биле нарын болган дээр-
...ба база катап бадыткап ту-
...ол айтырыгны чогумчалыг
...пирлээр дээш, кызыткан
...Мээң чаңгыс чер-чурттуг-
...мны эки билип тур мен,
...нны чогуур үезинде төлээр
...к. Ону 1-1,5 ай саадатканы-
...дээш, хараадап тур мен. Ооң
...ында Президентиге ажыы-
...чугаалааш, бюджеттин
...дески чоруунуң талазы-биле
...адузалаарын дилээн мен.

Чогумчалыг деткиишкини ал-
...дым. Россияның саң-хөө сайыды
...Антон Германович Силуанов-би-
...ле ужуражылганы чоокку үеде
...дугуржур мен, ынчан кол-кол
...угланышкыннар талазы-биле
...бодумнуң саналымны кириер
...мен. Хамыктың мурнунда, ажил
...төлөвириниң дугайында».

Тываның чединмес регионнарның бирээзи болганы мында чалгаа кижилер чурттап турарында эвес

«Тыва Республиканың 2025
...чылга чедир социал-экономи-
...тиг хөгжүлдезиниң дугайында
...Россияның Чазааның айтыш-
...кыны үнгени-биле 2015 чыл
...онзагай болган. Элээн хөй чыл-
...дар дургузунда ону чедип алыр
...дээш, оралдажып келген бис.
...Россия Чазааның нормативтиг
...актызынче кирер дээш, ооң
...хуралынга боттарывыстың ай-
...тырыгларывысты идиң үндүрер
...арганы чедип алган бис. Аңаа
...холдарывыс сунуп алгаш, акша
...дилемейн тур бис дээрзин
...илеткээн мен. Бистиң республи-
...кавыста күчү-шыдал бар, өске
...регионнар-биле деңежир арга-
...ны чедип аар дээш, бистер бөгүн
...тодаргай түңнелдерлиг ажилдап
...турар бис, рынок хамаарылга-
...ларынче кирер эге базымнар
...биске эргежок чугула. Кожавыс
...Хакасияда электри өртээ Ты-
...вадан каш катап чиик турда,
...аңаа деңежири берге. Тывада
...электри күжү чедишпес турда,
...а оларда артыкшылдыг. Маңаа
...хамаарыштыр Россия Чазааның
...айтышкынынче үнгенивис бис-
...ке бөдүүн эвес чедиишкин бо-
...лур. Ол документини ажилдап
...кылырда, шупту ведомстволар-
...биле чөлшээржилге керек,
...тодаргайлаарга, Энергетика,
...Транспорт, Саң-хөө, Экономика
...яамылары-биле.

Россияның Чазааның Ай-
...тышкыны долзуу-биле хү-
...лээп алдынар мурнунда, сена-
...торларның деткимчезин алыр
...дээш, Федерация Чөвүлелинге
...база четкен бис. Үндезин чурт-
...такчы чону чалгаа эвезинден, а
...тургустунуп келген социал-эко-
...номиктиг байдалдарның уржуун-
...дан бистиң республикавыс Рос-
...сияның ядыы регионнарының
...бирээзи деп, мен ынчан чугаа-
...ладым. Чүнү-даа мурнай электри
...күчү-күжүн мөөңнээринге, транс-
...порт харылзааларын быжыглаа-
...рынга болгаш чурттакчы чоннуң
...социал тудугларын кылырынга
...акша-хөреңгини салыр ужурлуг.
...Ынчангаш Кызылда терапия
...корпусунуң, Чадаана хоорай-
...да кожуун эмнелгезиниң, Каа-
...Хем суурда спортчу-культурулуг
...төптүң тудугларының Айтыш-
...кында киргени таварылга эвес».

Тывада М-54 Федералдыг оруктун маршрудун эде углаарын РФ-тин Президентизи деткээн

Россияның Президентизи-би-
...ле ужуражылгамда эң-не чугула
...айтырыгны чугаалаштым. Ол
...республикада Кызыл — Шагаан-
...Арыг — Чадаана — Хандагайты
...М-54 федералдыг орукту эде
...углаарыңа хамааржыр.

2016 чылдың январь 1-ден
...оруктуң акшаландырышкыны

2017 чылче шилчий берген дээр-
...зин чоокта чаа биске дыңнаткан.
...Ол меңээ дүвүренчиг медээ
...болган. Ынчангаш бодумнуң
...дүвүрелимни Президентиге
...чугаалааш, дарый хемчег алы-
...рын дилээн мен. Президент
...мени деткип, мээң дилээмни
...долзуу-биле хүлээп алган. Ол
...Айтышкында демдеглеттинген
...программаларны амыдыралга
...боттандыраар ужурлуг дээш,
...мээң дилеглеримге резолюция-
...ны салып берди.

Март айның ортан үезинде
...транспорт сайыды-биле Пре-
...зидентиниң резолюцияларын
...күүседип турарының дугайын-
...да ужуражып чугаалажыр мен.
...Россияның Президентизи:
...«Федералдыг орукту өскээр
...углаарын деткип тур мен. Тыва
...Республиканың Баштыңы-биле
...акшаландырышкын дугайын-
...да пунктулар аайы-биле чугаа-
...лажыңар» — дээн.

Транспорт сайыды Максим
...Юрьевич Соколовка чүнүң-
...даа мурнунда 7 млрд. рубльди
...дораан-на бээрин негевейн тур
...бис дээрзин чугаалаар мен.
...Барыын угланышкынче ав-
...тоорукту кылырда, эге дээр-
...зинде Кызыл — Эрзин оруунче
...үндүрүп турганывыс хире хем-
...чээлдиг акша-хөреңгини ажыг-
...лаар бис. Ол дугайын Максим
...Юрьевичке бүзүредип чугаа-
...лааш, акшаландырышкының
...графигин бадыладып аар ужур-
...луг мен. Ол орукту айыыл чок
...кылдыр кылыры меңээ эргежок
...чугула. Кижилерниң орук-транс-
...порт таварылгаларындан өлүп
...турары бистиң арын-нүүрүвүсте.
...Бөгүн Чазак аппаратының хура-
...лынга Тываның иштики керектер
...сайыды Александр Федорович
...Лобанов меңээ өөрүнчүг медээ-
...лерни дыңнатты. Мээң чаңгыс
...эвес удаа кирип турган дилег-
...леримни федералдыг сайыт
...өөренип көргөш, «Шивилиг»
...стационарлыг пунктуу артты-
...рар деп шитпирни үндүргөн
...болду. Ынчан, таптыг-ла бир ай
...бурунгаар, пунктуу чок кылы-
...рын планнап турганнар.

Россия Федерациязының
...Чазааның Айтышкыны — бир
...дугаарында төөгүлүг тема, а
...эң-не кол чүүл, кажан мен Пре-
...зидент-биле ооң амыдыралга
...боттандырышкынының дуга-
...йында чугаалажып олурувуста,
...сайгарар чүүлдеривис-ле хөй
...болу берген. Чүге дизе бис
...чаңгыс айтырыгга доктаавайн,
...бурунгаарлап-ла олурдувус.
...2015 чылда Ак-Туруг биле Ча-
...даана аразында уастоктарны
...боттарывыс акшаландыргаш,
...септеп алган бис. Федералдыг,
...республиканың, муниципалдыг
...деп адаттынмаан-даа болза,
...ол бистиң оруувус. Бистиң чо-
...нувус ооң-биле аргыжып чоруп
...турар. Чоннуң аргыжарыңа эп-
...тиг байдалды тургузар ужурлуг
...бис. Ол дээрге чуртталганың
...дамыры-дыр.

Каа-Хем суурда спортчу- культура төвүнүн тудуу узамдыкпас

«Каа-Хем суурда спорт-
...чу-культурулуг төп. Ооң тудуу
...каа-хемчилерниң дилээ-биле
...эгелээн дээрзин сактыр боор си-
...лер. «Сүбедей» спорткомплексте
...кожууннарның ай санында орга-

низаастааны солун спортчу мар-
...гылдаалар болуп турарын билир
...силер. Республиканың бирги
...чери дээш хүрешти кожууннар
...элчежиң эрттирип турар. Ол
...дээрге амыдыралдың кадык
...овур-хевирин суртаалдаарыңа
...ужур-дузалыг хемчег-дир. Улуг,
...аныяк-даа улус маргылдаалар-
...ны сонуургап кээп турар. Ындыг
...улуг маргылдаалар дериттинген
...спортчу төптөргө эртер ужурлуг.

Ынчангаш 2013 чылда спорт-
...чу-культурулуг төптүң төлөвиле-
...лин Владимир Владимирович
...Путинге көргүскөш, ооң тудуун
...эгелээрин чөлшээрэдип алган
...мен. Президент Спорт яамы-
...зынга Кызыл кожууннуң Каа-
...Хем суурда спортчу-культурулуг
...төптүң тудуунга деткимчени
...көргүзөр талазы-биле даалганы
...берген. Ол үеден эгелеп Рос-
...сияның спорт сайыды Виталий
...Леонтьевич Мутко-биле харыл-
...зажып турар бис. Тудугну эгелээ-
...ринге 400 млн. рубль салдырган.
...Спортчу-культурулуг төптүң тудуу
...узамдыкпас ужурлуг. Үе бөдүүн
...эвес, Президент-биле ужура-
...жылгам үезинде төптүң тудуунуң
...дугайында база чугаалааш,
...бисти деткирин дилээн мен.
...Эгелеп алган төлөвилеливис
...ара кагдынмазын дээш, ам база
...катап Виталий Леонтьевич-биле
...барып ужуражыр мен».

1 млрд. 422 млн. рубль — хөгжүлдеже

«Соңгулда кампанияларының
...бирээзиниң үезинде бир киж
...Тывага спорт залдары эвес, а за-
...водтарны болгаш фабрикаларны
...тудар керек деп чарлаан. Завод-
...тарны болгаш фабрикаларны
...тудуп, акша ажилдап ап, ооң
...соонда спорт бажың-балгадын
...тудары эки болбайн аан. А керек
...кырында ол дээрге хоозун чугаа-
...дыр. Күрүне шупту чүүлдерни
...планга, парламенттиге бадылап
...каан, Президент ат салган бюд-
...жет дугайында хоойлуну барым-
...даалап, спортка, көдээ ажил-
...агыйга, экономикага, күрүне
...эргелеп-башкаарыңа дээш,
...өске-даа чүүлдерге акшаны
...статьялар аайы-биле үндүрүп
...бээр болгай.

Федералдыг болгаш респуб-
...лика деңнелинге база ынчаар
...кылып турар. Ынчангаш силер-
...ге чугаалаайн, республиканың
...чылда бюджетти 20 млрд. рубль
...бичии ажыг. Шуптузу 20 млрд.
...рубль.

Бюджет адырын акшалан-
...дырарыңа, шалыңга, муни-
...ципалдыг албан черлеринге,
...одалга сезонунга бюджеттин 86
...хуузу үне бээр. Республиканың
...хөгжүлдезинге, Орук фондузун-
...га база ниитизи-биле 922 млн.
...рубль артар болгаш 1 млрд.
...422 млн. рубльди инвестиция-
...ларга тускайлаан. А арткан
...акша шуптузу күрүне өөредир,
...эмнээр, камгалаар, камнаар
...хүлээлгелиг кижилерге бис
...төлөп бээр ужурлуг акша бол-
...гаш оон-даа өске чарыгдалдар-
...дыр. Бо шупту акша-хөреңгини
...хоойлуга үндезилеп үндүрүп
...берип турар. Мен чугааладым,
...1 млрд. 422 млн. рубль Тываның
...хөгжүлдезинге үндүрүп берген
...акша-хөреңги, ооң күсели-биле
...федералдыг программаларга
...киржип турар бис».

Эргижирээн оран-сава — човулаңныг тема

Эргижирээн оран-сава. Хи-
...линчек болган тема. Харалаан,
...Тываның бо кончук чугула про-
...грамма талазы-биле мактанyp-
...тар чүвези чок. Үе-шаанда бол-
...гаш хуусаазында тудуг кылып
...шыдавас регион болдувус. Ын-
...чалза-даа Президент-биле бе-
...седага ол дээрге Тывага хөй
...каът бажыңнар тудуп болур
...чаңгыс-ла федералдыг про-
...грамма дээрзин демдегледим.
...Бо программага, чеже-даа на-
...рын негелделер турза, албан
...киржир бис.

Херектиң ужуру болза про-
...грамманың негелделерин шың-
...гыратканы: регионнуң кады ак-
...шаландырышкынын 21 хуу тур-
...ганындан, 34 хуу чедир өстүргөн.
...Ынчалзажок Россия Президен-
...тинге, Россия Чазаанга, Фе-
...дерация Чөвүлелинге, деткимче
...фондузунга кириген дилеглери-
...висти барымдаалап, кады акша-
...ландырышкыны 2014 чылда
...29 хуу чедир бадырып берген.
...Ындыг болгуже, республиканың
...дотациялыг бюджетинге ол бе-
...зин аажок улуг. А 2015 чылда
...кады акшаландырышкын 32
...хуу чедир улгаткан, 2016 чылда —
...45 хуу чедирери планнаттыган.
...Бис ышкыш, бедик дотациялыг
...регионнарда программаның күү-
...селдези аар бооп болур. Ындыг
...болгуже, ук программа Тывага
...хөй каът бажыңнар туткаш,
...кижилерни эргижирээн, айыыл-
...дыг бажыңнардан көжүрериниң
...чаңгыс-ла аргазы ол.

Оон аңгыда киржири на-
...рын өске-даа дүрүмнер бар. 1
...дөрбелчин метр шөлдүң керек
...кырында өртээ 34 муң рубль
...турда, 2009 чылда Россияның
...регион сайзырадырының яамы-
...зы өртээн 27,3 муң рубль кылдыр
...бадылаан. 2014 чылда — керек
...кырында өртең 45 муң рубль
...турда, кызыгаарлаан өртээн 33,8
...муң рубль дээн.

2015 чылдың январь 1-ден
...чуртталга шөлүнүң 1 дөрбелчин
...метрин субъектилер боттары
...доктаадыр апарган. Республика-
...да 1 кв. метриниң өртээн 36 муң
...рубль кылдыр бадылаан.

Бажың-балгат тудуунуң хе-
...рек кырында өртээн чиигедир
...дээш, чер шимчээшкинин бол-
...гаш Тываның агаар-бойдузун
...барымдаалаан чаа технология-
...ларны ажилдап кылган бис. Кы-
...зыгаарлаан 36 муң рубль өртең-
...биле 2015 чылда керек кырында
...44 муң рубль аразында ылгал
...дээш подрядчиктер программага
...киржиринден ойталап турарлар.
...Чижээ, 2015 чылда чарлаттын-
...ган бир аукцион киржикчилер
...чогундан эртпейн барган. Керек
...кырында өртең-биле кызыгаар-
...лаан өртеңки деңгеп ап база
...шыдавас бис, чүге дээрге, ол
...кады акшаландырышкының
...хемчээлин улгаттыра бээр.

Программаның күүселде-
...зинге акша-хөреңгиниң саадап
...келири база багай салдарлыг.
...Чижээ, 2013 чылда чуртталга-
...коммуна ажил-агыйын чаартыр
...фондунан келир ужурлуг акша
...2014 чылдың февральда чедип
...келген. 2014 чылдың програм-
...мазын езугаар келир акша 2014
...чылдың декабрь 22-де, 2015
...чылдың акшазы 2015 чылдың
... (Уланчызы 4-кү арында).

Россияның Президентизи-биле ужуражылганың түңнелдериниң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң интервьюзу

(Төңүзү. Эгези 2,3-кү арыннарда).

декабрь 31-де келген. Аңаа не-мештир программаның тудуг объектилериниң инженер хан-дырылгазын регионга «чүдүрүп» каан. 900 млн. рубль херек турда, республика бюджетинге 2015-16 чылдарда чүгле 180 млн. рубль акша көрүп каар аргалыг болган бис.

Ынчалза-даа бо байдалда безин сорулгаларны күүседир хүлээлгелиг бис. Кызылдың «Свободы» районунда, Чадаанада, Бай-Хаакта туттунуп, кижилерни эргижирзэн бажыңнардан көжүрүп тур бис. Кызылга ол сорулганы албан күүседип, акша чок-даа болза, чылыг болгаш электри чорудар аргаларны тывар бис. Кызылда «Спутникте» бажыңнарга чылыг биле электри коштунган. Кызылдың ЧЭТ удуртукчузу-биле дугурушкан, бистиң эргевиске турган чылыг четкилериниң башкарылгазын берипкеш, «Спутникте» бажыңнарга чет-пес гигакалорияларны алдывыс. Ынчалдыр «Спутникте» беш каът дөрт бажыңны кожар бис. Келир чайын ол бажыңнарны ажыглал-че кириптер бис деп идегээр-дир мен. Тудугнуң шөл бүрүзүңге ынчалдыр хөдөлүр бис.

Ынчангаш эргижирзэн бажыңнар талазы-биле бир талазында үлегерлиг регион болбайн турарывыс ыядыңгы, ооң-биле кады Президент бистиң чидиг айтырыгларывысты болгаш барымдааларывысты хүлээп көргө-гөнгө өөрүүр-дүр мен. Ооң берген даалгаларын күүседир дээш, болдунар-ла чүүлдерни кылыр бис. Чаңгыс шакта ону шийтпирлээр берге-даа бол, бурунгаарлаар анаар.

Мээң сорулгам – мээң төрзэн республикам сайзыразын дээш, шупту чүүлдү кылыры

«Тывага Президентиниң онзагай хамаарылгазын чоргаар-ланар мен, ооң дугайында чу-гаалаан мен, ону билер силер. Мактанган хөөнүг дыңналыр чадавас, Президент меңээ ооң салган сорулгаларын күүседип шыдап турар удуртукчуга бол-гаш кижиге ышкаш хамаарылга-лыг болзун дээш кызып ажылдап чор мен.

Бистиң Президентивисти аажок хүндүлээр мен, бо нарын үеде бистиң чуртувус сайзы-разын. Бүгү делегей Россияны күштүг күрүне кылдыр хүлээп көрзүн дээш, шупту чүүлдерни ол кылып турар деп санап чо-руур мен.

Ооң командазында болга-нымга чоргаарланар мен.

Президент-биле ужурашкан, хамыктың мурнунда Тываның чугула айтырыгларынче кичээ-гейни угландырып, кайы-бир соңгулдаларга хамаарышкан чүүлдер дугайында бодаваан мен. Президент-биле ужура-жышкынның меңээ берген аргаларын хамыктың мурнунда Тываның айтырыгларын шийт-пирлээринге ажыгладым. Ол чедииникин болганын чор-гаарланар мен. Мээң дилегле-римни деткип, ооң ат салганы айтышкыннарын боттандыра-дээш, шупту чүүлдерни кылыр мен. Силерниң айтырыңарга (регионнуң удуртукчузунуң хуу-саа бетинде соңгулдалары) тодаргай харыылаарым болза, мээң эрге-байдалым хуусаа-зы 2017 чылдың апрельде доос-тур дээрзин силерге чугаа-

лаайн. Бодумнуң эрге-бай-далымны боттандыра дээш, ынаар бүгү күштү салыр анаар. Губернаторнуң хуусаа бетинде халажыры, ооң хүлээлгезин күүседир кижини томуйлаа-ры – Россия Федерациязының Президентизиниң күштүг болуп турар хоойлу езугаар шийт-пирлээр айтырыглары-дыр. Ынчангаш ол айтырыг мен-ден болгаш хуусаа бетинде соңгулдалар дугайында дам-чыыр чугаалардан хамаарышпас дээрзи илдең-дир. Ол дээр-ге Россия Федерациязының Президентизиниң эргезинде айтырыг-дыр. Мээң сорулгам – мээң төрзэн республикам сайзыразын дээш, шупту чүүлдү кылыры болгаш артып кал-ган хуусаада бодумнуң эрге-хүлээлгелеримни республикага ажыктыг кылдыр боттандыра-ры.

Чүгле чоннуң чаңгыс дем-ниг чоруу чидиг айтырыглар-ны болгаш бергелерни ажып эртеринге дузалаар дээрзин база катап демдегеп каайн. Бистиң өгбелеривис эң-не берге үелерде бо черивиске чүгле чурттап чораан эвес, а бодунуң девискээрин сайзыра-дып, хамыктың мурнунда бот-боттарының деткимчезиниң ачы-зында онзагай чон болуп арткан.

Бо чаа чижек. Эрэин кожуунга хай-халапты болдурбайн бар-дывыс. Агаар-бойдустуң багай байдалынче, онза байдалдар албанының сагындырыгларынче кичээңгей салбайн, ажыл-херек аайы-биле Качык суурже чоруп-кан 14 кижини камгалап алыр аргалыг болган. Ийи машиналыг кижилер, оларның аразында ийи бичии уруглар база бар. Хат-шуурган, хөртүк, соок. Бо бүгү машиналарны доктаадып-

кан, бирээзи үрелген, өскези хөртүккө дүшкен. Эр кижилерниң шуптузунуң шаг-шинээ төнгөн. Оларның хеви өл апарган, чүге дээрге машиналарны хөртүктен үндүрүп алыр дээш, суг дер дүшкен. Машиналарны шим-чедир дээр ынаныжын оскун-гаш, олар бар-ла хеви-биле ийи бичии чашты шуглап алган-нар. Камгалакчылар келиринге ынанып турганнар. Тус черниң администрациясында ажылдап турар аныяк уруг Байырмаа Ижигинниң ачызыда хай-халап болбаан. Ооң шудургузу-биле өртчү оолдар орукта артып кал-ган кижилерни дилеп, улуг маши-наларны чорупканнар. Орукта кижилер хар хөртүктен үнүп, Качыкче чорупкан чадавас деп бодап өртчүлерниң сагыжына кирип келген үе база турган. Боттары база орукта хөртүккө дүшпес дээш, машиналарны дедир ээптер деп саналдай бергеннар. Ыглап-сыктап, эре-жип тургаш, улаштыр чорупта-рынче өртчүлерни Байырмаа албадапкан. 700 метрни эрткени анаа хей болбаан. Чүү-даа бо-лурунга белен апарган чаңгыс чер-чурттугларынга олар ын-чаар четкеннар... Бот-боттарын деткижериниң тодаргай чижээ бо-дур. Аныяк уругнуң туруштуу хай-халапты болдурбайн барган.

Ынчангаш, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, бот-бот-тарывысты деткиринге бе-лен болуулуңар. Тывалар – хамыктың мурнунда чаңгыс демнии-биле күштүг, онзагай чон дээрзин бистиң Президентивис билер. Бис – демниг чон бис. Владимир Владимировичини бис кезээде демнии-биле дет-кип чораан бис, а ол – бистерни деткип чоруур.

ОТЧЕТКА АЙ

Ажылдавайн турар нерлер пенсиязынга инча кылдыртырда, Пенсия орынче кылашпа турбаа 2016 чылдың апрель 1-де берикчилери отчетдун то бээр ужурулуг. Аңаа олар СЗВ-М хевиринге отчет иштинде күш-ажыл кер чардыганын, улаштыр ажы-раар, азы ажылдавайн бар дугайында медээлерни а-

Ажыл берикчилери четтуг айның соонда дара айның 10-нун хүнүндө о пайн дужаар ужурулуг. Бо баштайгы отчетдун май эрттирбейн дужаар. Отче шаанда дужааваска, аз эвес, долу эвес медээле генде, камгалаткан кижик онааштыр 500 рубльге то-

Бир эвес пенсионер 2015 чылдың октябрь 1-де чылдың март 31 аразында давайн барган болза, ол да Пенсия фондузунуң эрте ге боду дыңнадып, билдир киер.

Отчеттуң СЗВ-М хе Россияның Пенсия фонд сайтызында «Информаци жителей региона» деп «Страхователям» деп каа-рика адаанда көргүскөн б-ланкызын салып каан.

Бистин

Мал кыштаглаашк

БАЙДАЛ ДУВУРЕНЧИ

Бо чылгы кыштаглаашк байдалы республикада тизи-биле нарын болу-рар. Ыраккы Өвүр кожун кедээ ажыл-агый эргеле-даргазы Сергей Норбуну гаазы-биле алырга, кожун иитизи-биле 186 кышта-малчыннар болгаш дуза-кадарчылар бар. Март байдалы-биле мыйыстыг мал бажының саны 9563, мал 137190, чылгы 4976, сарлык 739 четкен. Бо сарлыктың баш саны 30 өзүлдегил болган.

Бөгүнде мал-маганның далы арай берге, мал чен-дишпес, ооң кадында бер-халдаашкыны дувурелди-гузуп турар. Сигенниң 69 ху-малчын коданнарга чедир 1208 тонна арткан. Чоокта «Чалааты» КУБ-туң баазы-сиген бригадазын тургус-ында 12 кижини хаара тут-Ак-Чырааның Куу-Дөң деп че-дош кырында сигенни бри-кезип, белеткеп турар. Ма-маганга немелде чем кыл-200 тонна сигенни белет-сорулганы салган. Күстен республиканың кожуннар-Ак-Чырааның сигенчилери-ажыг тонна сигенни белет-берген. Бөле шарып каан-генни «Чалааты» күрүнениң тарлыг бүдүрүлгези үндүр-турар, бирээзиниң-не өрттү-рубль. Оон ыңай мал чыл-дустуң талазы-биле бай-ажырбас, 77 тонна дус-Часкы үе-даа болза, кожун-соок дыңзыг хевээр. Малга-малчыннарда-даа база бер-болуп турар.

Мал төрүлдези март ор-үезинде эгелээр. Малдың төлүн онча-менди камга-алыры-биле чогуур хемчег-кожуунда чорудуп турар.

Бистин

ТЫВА НАЦИОНАЛ АЪШ-ЧЕМ

Тываның Кадык камгалал яамызы болгаш яамының социал-медиктиг айтырыглар бол-гаш удуртулга талазы-биле эртем-шинчилел институту тыва национал чемнерниң кижиниң кадыкшылынга чедирип тур-рар салдарының дугайында тайылбыры кылган. Чип тур-рар чемивистиң шынарынче кичээңгейни угландыра чугу-ла дээрзин эрткен чылда кылып чоруткан эмчи шинчилгелериниң түңнелдери база бадыткап тур-рар: чоннуң чаңгыс аай болгаш кижиниң организмине шоолуг-ла ажы чок чемни чип турарын-дан, шимченгир эвес чоруундан хей кезинде аарып турар.

Хоолулуг хой эъди

Тываларның хүндүткелдиг чеми – хой ужазы чаглыг-даа болза, холестерин тывылдыр-бас. Чоннуң «ужа чаа чүрекке дегбес» дээр чиге болуп тура-рын мооң мурнунда чорудуп тур-ган лабораторлуг шинчилелдер бадыткаан. Чаглыг хой эъдинде хан-дамырларга хора чок арахидон, линол, липол дээн ышкаш үстер сиңниккен үстерни өскээр витамин F азы холестерин чок үстер деп санаар. Ынчалдыр хой эъдин инек эъдинге деңгээр, 4 катап, хаван эъдинден 2,5 катап эвээр холестерин бары бадыт-

каттыгган. Оон аңгыда көшкүн чоннар аът эъдин кижиниң ка-дыкшылынга ажыктыг болгаш бедик шынарлары дээш үе-дүптен бээр үнелээр чораан. Ооң тургузуунда холестерин чок үнелиг үстер кирип турар.

Сүттен кылган аъш-чем

Тыва чоннуң кухнязында хүндүткелдиг болгаш ажыктыг чемнерниң бирги одуруун сүт болгаш оон кылган аъш-чемнер ээлеп турары чугаажок. Өгнүң херээжен ээзи эртен эрте хайы-дырган сүттүг шайын саарып тур-гаш, үстүн баштай чер-чуртунуң ээлеринге, бурганнарга өргүп, чажып, хүндүлөп, камгалады аал-оранынга, чоок кижилеринге дилеп, чалбарыры анаа эвес.

Чылыг дүжерже, шаандакы тыва чон долузу-биле сүттен кылган аъш-чемче шилчиир чо-раан. Соодукчу чок азы өске-даа чылдагааннар турган-даа болза, сүттен кылган аъш-чем кижиниң организм арыглаарына улуг салдарны чедирип турганын амгы үеңиз эртем медициназын езугаар кончук эки деп санаар.

Тываларның сүттен кылган чеми чаңгыс аайланчак эвес, а янзы-бүрү турганы онзагай – ааржы, курут, быштак, итпек дээш, оон-даа хей. Мындай хей

янзы сүттен чемнерни кылып чип чораан чоннар ховар. Чи-жээлээр, тыва чон, ылаңгыя бичии уруглар хойтпака дыка ынак. Ооң организмниң кыры-рынга удур болгаш улуг назы-назылаарына салдарын шин-чилелдер көргүскөн. Хойтпактың тургузуунда казеин деп нарын белок ижин-баарның чем хайыл-дырар шынарларын экижидер болгаш кижиниң мага-бодунга ооң эки шынары сүттен эки-шиңгээди алдынар.

Сүттен кылган чемнерниң аразында бе хымызы эм деп санаттынар чораан. Ооң хоралыг микробтарга удур болгаш сула-раан кижини күш-шыдал кириер шынарлары бедик.

Далган, тараа

Тываларның база бир ка-дыкшылга ажыктыг чемнеринге тараа, далган хамааржыр. Ажы-кы холуп быжырган амгы үеңиз хлеб аймаан бети дизе, ажы чок деп турушту чамдык эртем-ден-диетологтар санап турары билдингир болгай. Оларның тараа аймааның хевирлерин чемге ажыглаарын саналдаан аргалары тыва далганы кылып чири-биле демейлешкек болуп турары солун. Тыва далганда болгаш чинге-тараада тараа аймааның барык шупту ажыктыг

шынарлары камгалаттыгган болуп турар.

Тыва далганның тургузуун-да микро-макро элементилер, В, Е, А, Д бөлүктөрнүң вита-миннери, вирустарга бол-гаш бактерияларга удур лизин болгаш горлецин бүдүмелдери кирген. Кижиниң мага-бодунга эргилде чорудулгазын экижидип турар. Хан-дамырның, ижин-баарның ажылын, клеткалар чаарттынарының, гормоннарның болгаш аарыгларга удурланыр таарымчалыг байдалга тудары-на, баш дүгүнүң, дыргактарның, кижиниң кезиниң байдалына улуг салдарлыг.

Чинге-тараада бо үеде неп-тереп турар рак аарыының өөс-күүрүн чайладыр онзагай шынар бар. Оон аңгыда ол хан базыш-кынын кудуладыр, дамырларның херлиринге ажыктыг. Чинге-тараа ижин-баар, чигир аарыг, аллергиялар болгаш атерос-клерозтуг улуска база ажыктыг.

Лариса КУУЛАР, Кадык камгалал яамызы-ның эмчи-социал болгаш удуртулга талазы-биле эр-тем-шинчилел институтунун директорунун оралакчызы. (Биология эртемнериниң кандидаты О. БАРТАННЫҢ шинчилелдеринге үндэзилеп белеткээн.

Март айның 18-те "Шын" солунуң хоочун журнализи, коллегавыс, Бай-Тайга кызы Светлана Балчыр мугур харлаар. Ынчангаш ооң улуг юбилейин уткуштур, шөлээде дыштанып олурарын ажыглап, ужуражып, чугаалажыр аргалыг болган башкы эжи, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Лидия Ооржактың интервью-мун моон адаанда парладывыс. Чоокта Л.Ооржактың Тываның Улустуң чогаалчызы А.А.Даржай-биле интервьюзун база "Шын" солунга парлаанын номчукчулар сактыр боор.

ЛО: — Светлана Салчаковна, Кызыл-Башкы институтунуң филология факультетиниң доозукчулары — "чаңгыс балдын уруглары" болгай бис, аравыста сен дижит чугаалажыр болзувусса, анаа боор аа?

СБ: — Ынчамай канчаар.

ЛО: — Мен сени "Филолог" студент тудуг отрядыга кады ажилдап тургаш, эки билеп, таныжып алган кижин. "Филолог" студент тудуг отряды, ш-өөр, күзел-сорулга дугайында бичии актыышкындан кылып бээр сен бе?

СБ: — Ийе, мээң чалыы үемниң эң-не олун, уттундурбас, эш-өөр-биле бөгүнге ээр чоок харылзажып чоруурувустуң ээрин салган сагышка эргим үлерим-дир. Оң мурнунда студентилеп чораан эвес, эңи курс дооскан соовуста, бөлүүвүстүң аргазы Светлана Салчак, черле алызын-ан тывызык, амыдыралчы кижиге болгаш, эсти студент тудуг отрядыга ажилдаан сүмелеп, "Филолог" отрядты тургускан эки. Баштайгы чылывыста Элегест-Аксы уйбу заводунга ажилдап эгеледвис. Араазында чылдарда ам буступ калган дар Кызыл чоогунда тарып-боозадылган анцияның тудуу, Ак-Довурак хоорайның сөөн тудуу дээш, ажилдаваан черивис к. Дөрт чыл дургузунда чайгы студент дуг отрядыга акша-көпеекти шору ылдап ап, идик-хептен эгелээш, бодунга рек чүүлдерге, харын-даа ада-иезинге эа көргүзеринге чедир студент отряд эки чүүлдерге өөредип каан деп дап чоруур мен.

ЛО: — Институт дооскаш, школага үр ылдаваан боор сен...

СБ: — Алыс-ла башкы болуру мээң элим эвес турган болгаш, чүгле 2 л башкыладым. Башкы ажылы меңээрге болган. Кичээлимде уругларның умун тудуп албас кижиге болган мен, реникчилерим кичээлге хөлчок шимээр-ир... Ийи чыл башкылааным соонда, ыдыралым аайы-биле, Кызылга келген н. Бир ай чыгыс ажил дилеп келгеш, "Шын" солунга катап-катап ажил айтыр-нып кээп турганымның түңнелинде, үнгө чедир «Шын» солунумда мен.

ЛО: — Журналист болуру сээң изиг елиң турганы ол ышкыжыл?

СБ: — Черле күзелим ол турган. Ленинград, Томск университеттериниң журналистика факультеттеринче дужаап турган мен. Тывадан дашкаар өөренир сачок болганым ол ыйнаан, Кызылдың педагогика институтунуң литература факультетин дээш кирип аарымга, филология факультетин болган. Бөгүнге чедир чыгыс аалдың уруглары" апарган эш-үм аразына өөренип чорааным меңээрг өөрүшкү.

ЛО: — Изиг күзелдиң тевиң-биле "Шын" солунуң эргинин артап кирдиң-не...

СБ: — Улуг редакторум Валерий Себастьянович Шаравининиң холунга ажилдап кеним уттундурбас. "Ажыл дилеп чор" башкы институтун дооскан кижиге — дээримге, менче көрүп-көрүп, элээн ангаш: "Машинага парлап билер сен" — деп, дарга айтырган. Бир дугаанда "Шынның" машинакчызы болуп кеним ол, оон улаштыр бир килдистиң ылдакчызы шөлээ үне бээрге, оон унга ажилдап — барык шупту килдисте ажилдап турдум. Шак ынчар килдисте үзүңгө, шыырак журналистер арга сайгарылгалыг хуралдарга олуржуп алдааным — "Шынның" улуг школазын кеним — меңээ кандыг-даа универ-етке өөренигимден артык билигни

С.БАЛЧЫР: "Шынның" улуг школазы — оруум айтыкчызы

С.С.Балчыр уйнуктары-биле.

берген деп санап чоруур мен.

"Шынга" 4 чыл ажилдааным соонда, Барыин-Хемчикке ажилдаар кылдыр чорудупкан, ол база онзагай төөгүлүг үе болган. Ховар дээн салым-чаяанныг журналист Андрей Кончукович Чычаан-оолдун удуртканы "За асбест" деп орус дылга үнүп турган солунга келген мен. Чугаалаарымда тыва аян бар-даа болза, орус дыл кырынга бижээн чүүлдеримге эки үнелелди Андрей Кончукович дораан бергени мени чалгынналдырган чүве. Барыин-Хемчиктин "Хемчиктин сылдызы" кожуун солунунун чанынга "Төрзэн дыл ниитилели" турган, аңаа тыва дылдың тайылбырлыг словарын кылып, тыва кижиниң үндезин ажил-ижинге, культуразына хамаарышкан билдинмес сөстөрү, билгилерни тема аайы-биле аравыста хуваажып ап, биче эртем ажылын кылып турганывыс — ол үениң кижилериниң бурунгаар көрүштүү, мерген угаанны-дыр. Комбу-Сүрүң Монгушович Бойбу, Феликс Шаажан-Хөөевич Сеглеңмей, Кошкар-оол Чучунмааевич Монгуш, Валентина Седиповна Шурук, Галина Күрседиевна Иргит, журналистер Алексей Сарыглар, Чалов Мандыынчы, Хоюг-оол Монгуш, Василий Хомушкү дээн ышкыш дыка солун, салым-чаяанныг кижилер-биле ажилдап чордум. "Төрзэн дыл ниитилелиниң" ажылы төөгүдө артан. Оон аңгыда ол-ла солунуң чанынга тургустунган "Мажалык" чечен чогаал каттыжыышкынынга кежигүн бооп кирип алганым, ооң кичээлдеринге олуржуп, баштай "улуг критик" бооп, оон чоорту эштеримниң мени "Че, улустуң кызып бижип алган чүвезин ууй шаап турбайн, бодуң база бижи" деп "шап" кээринден чалдангаш, шүлүк бижип эгелээним ("Мажалыктын" дээр бе, "Хемчиктин сылдызының" дээр бе) — база-ла улуг школа эрткеним ол. Черле ынчаш бо амыдыралымда мени деткип, сургап, эдержип чораан эш-өөрүмнүң кайызын кандыг дээр — шуптузу солун кижилер.

ЛО: — Солун, кайгамчык интервью маадырлары эмге тикчок кижиге болгай сен, сактып көрөм, эң-не уттундурбас ужуражылга...

СБ: — Кандыг солун ужуражылгалар, чугаалар турбаан дээр. Улуг чогаалчылар-биле ужуражылгалар черле кайгамчык. Улустуң чогаалчызы С.С.Сюрюн-оол-биле чоок чугаалажырга, ооң бөдүүнү кайгамчык кижиге. Уруунуң дугайында айтырыг салырывыска дыка амыраар, ыглап ор-гаш чугаалаар кижиге. М.Б.Кенин-Лопсан чогаалчы дээрге езулуг "Дириг эртин", узуп төтпес дириг эртин. Мени: "Бис сагыш-сеткиливис чоок улус-тур бис, сен дээрге Дачын-Хөө, а мен дээрге Бора-Хөө,

төрелдер бис але" — деп баштактаныр. Черле ынчаш эрткен үелер дээрке кижиниң сагыжында артып калган солун үелер боор чүве. Сактып кел даан, өг-бүле бүрүзү тыва радиону дыңнаар, солун дамчыдылгаларны черле эрттирбес ышкыжылгай. Телевидение тыптып келгенде, билдингир журналистер Алексей Чараш-оолдун, Анатолий Серенниң дээш, оон-даа өске улуг кижилериниң дамчыдылгаларын, чон-биле интервью алырын көрүп, эскерип чораан болгаш, кижиге дуржулгалыг эш-өөрден ала-чайгаар өөренип ап чораан чүве-дир ийин але. А "Шын" солуну ачамның аайы-биле "быттап" номчуур турган бис. Самба-Людун Көк-Каракович Салчак ачамның акызы-дыр. Ол "Шын" солунуң редакторунуң оралакчызы, редактору болуп хей чылдарда ажилдаан. Мен "Шынга" кээримге, кырган-ачамның орган столунга олуртуп каан болган. Ооң блокноттарын тып алган мен. Бир-ийи чыл школага ажилдап чытпайн, "Шынга" чедип келген болзумза, кырган-ачам дириг орда ужуражы бээр турганымны бодап келгеш, дыка-ла харадаан мен.

ЛО: — Ындыг улуг "школа" эртип, арга-дуржулгалыг эш-өөр аразына чораан журналист Светлана Салчаковна Балчыр (Дачын-Хөө) хей-хөй шаңналдар, макталдарның эдилекчизи бооп "өзүп келген" болгай...

СБ: — "Шынга" үш чыл ажилдап чорааш, алганым, бир дугаар шаңналым — ТР-ниң культура сайыды Анатолий Сергеевич Серенниң ат салганы Хүндүлел бижин ам-даа чоргаарал-биле кабинетим ханазында азып алган оран мен.

ЛО: — Ийе, сээң кабинетиниң ханалары шаңналдар-биле дола бергенин кирген кижиге бүрүзү магадап көөр бис. А ынчаарга журналист ажылынга бергедээшкенин турган бе, ону сактып көрөм, номчукчуларга солун-на болгай.

СБ: — Кандыг ийик, тыва ава уругларын үргүлчү "Ойт", "Хай"... деп, уштулаңнааш, көскүлөңнээш болбас деп чагаан оран. Улус мурнундан эртпес, улус чугаазы үзе кирбес... дээш-ле, баар. Ол хоругларны ажып эртериниң бергезин! Ылаңгыя баштайгы 1-2 чылда дыка-ла кончуг боор чораан. Хей-ле журналистер аразына ор-гаш, "Шынны" төлээп келген кижиге ай-тырыг салбас дээрге, "аамай" дээр, салып олуруп бээр дээрге, "бо кандаай кижиге уштулаңнаан" дээр... Тыва журналистерге берге чүве ол деп бодаар мен, өске улус та кандыг чүве. Солунуң, коллективиниң адын бодап келгеш, дидим эвес аажы-чаңын арта басып, ажып эртер боор чүве чораан.

«Шынның» сылдызы» мөөрейге

ЛО: — Амыдыралда "арта басып, ажып эртер" чүве-ле хей болгай харын. Ону арта басып чорааш, кижиге бурунгаарлаар, сайзыраар, дептир. Машина парлакчызы ажилдан эгелээш, бөгүн кол редакторунуң оралакчызы болзуже, узун орукту эрткен-дир сен...

СБ: — Мен черле удуртуп ажылга таа-рышпас кижиге мен деп бодап оран-дыр мен. Меңээ чон-биле, кижилер аразына ажилдаарымга солун, ам бодум дагы-ныкчы апарган оран-дыр мен, ынчалза-даа сагыш-чүрек дөмей-ле орукче, улус-чон аразынче чүткүүр хевээр, чаңгыс черге оранга, чалгааранчыын. Меңээ чогаа-дыкчы ажилдаары, чоннуң амыдыралын чырыдары, амыдыралдың агымы-биле деңге чаржып "агып" ораны, статья, очерк, чогаал бижиири солун. Ынчалза-даа хар-назын улгадып келгенин база миннип, аныктарга орукту чайлаар апаар үе кел-генин бодап оран-дыр мен.

ЛО: — Сен ам ажил айтырып келген, институт чаа дооскан уруг эвес, чоннуң номчуксаары чүүлдериниң автору, алдар-аттыг журнализи, Тыва Республиканың, Россия Федерациязының хей-хөй шаңнал-дарының эдилекчизи бо хуннерде мугур хар харлап турар Тываның бир хүндүлүг ажилдакчызы болган-дыр сен, ол дээш сеткилимден өөрүп чор мен. Ак-Дову-ракка чурттап тургаш, сээң бир-ле хүрештен бижип каан репортажыңны номчуурумга, болуушкуннар карактарга чуруттунуп, агаар-бойдустуң чыды думчукка хал келир чораан, дыка-ла магадап номчаан мен. Ол дээрге мээң чаңгыс эскериим-дир, шынында та чеже номчукчу сенден солун материалдарны манап, солун ажыткаш-ла, сээң адың дилеп тып, номчуп чоруур чүве. Юбилей бетинде бүгү номчукчуларның мурнундан (мени деткирлер боор) улуг байырымны чедирип ор мен. Ам чаңгыс айтырым салып көрей. Чаш уруг болза "Күзелиң чүл?" дээр болза, дораан амырап хары-лаар болгай. "Сээң сагыжында күзелиң чүл, эш?"

СБ: — Четтирдим. Арай-ла эрттир мактап олуруп бербээн сен бе. Шаңнал алырымга-ла хамык эш-өөр мынча дээр ийик силер чоп: ооң орнунга сеңээ чурт-таар оран-савадан берген болза! Шынап-ла, бүгү назынымда бажың хөлөзилеп чурттап келдим. Маңаа ажилдап келгеш, бажың дилээримге эрги Чазак тускай оочурга тургузуп каан, эрге-чагырга со-лушкан соонда, ол хайыраан оочурумну дүжүрүп каапкан. Боттуң таарымчалыг чурттаар оран-савазы турган болза деп күзел ынчаар-ла чүгле күзел болуп артып калган. Чаңгыс уруум ачызында ам ооң кыдында кыстынып, ооң үш ажы-төлүн карактажып оран кырган-ава ышкыжылгай. Өскүс-чаңгыс думчаларым бар, олар-ла эки чорза, оларның ажы-төлү-ле кадык бо-лур болза, меңээ оон өске чүү херек боор.

ЛО: — Светлана Салчаковна, сагы-жыңга чораан күзелин саазыңга бижип, үндүр чугаалаптарга, бүде бээр деп бичиимден-не билер мен. Идгелп каян-даа өшпес ужурулуг. Мугур хар харлап турар байырыңда, биске, "Шынның" ном-чукчуларыңга солун интервьюну (арай боорда) бергениң дээш, сеңээ улуу-биле четтирдим. Номчукчуга дыңнадып каайн (мону кызырбас силер аа), интервью ап көрей дээримге, ынавайн шаг болган кижиге, "Канчап бижип болжын чор, улуг юбилейиң ышкыжыл, кижиниң чоңу, ажы-төлү, дөргүл-төрели бар ышкыжылгай, авазының, эжиниң... дугайында номчааш, амыраай-ла" деп тургаш, байырлап бү-дүүзүңүң чугаазың кылганым бо. Алдан хар дээрге шору назын-дыр, кадыкшылың быжыг боорун, уруг-дарың сени өөртүп чоруурун, чогаадыкчы ажил-ижиң улам делгереп турарын база катап күзедим.

«ШЫННЫН» почтазындан

МОСКВАГА ШАГААЛААНЫВЫС

Москвада чурттап, өөренип турар тывалар март 12-де Шагааны байырлап, демдеглээн. Тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын утпайн, ону салгалдарга арттылары-биле бо байырлалды чылдың-на чурттуң найысылалынга эрттирери чаңчылчаан.

Бо чылгы Шагааның кол эрттирикчилери Тываның Москвада бүрүн эргелиг төлээ чери болгаш тыва студентилер бөлүү. Байырлал шинчилиг дерип каан Култура төвүнге чаңгыс чер-чурттугларывыс уругдарын эдиртип алгаш, дыка идепкейлиг чыгып келгеннер. Чараш чаңчыл езугаар, «аалга келген кижилер аяк эри ызырар» дээн ышкыш, аяк шайже чалап, аш-чемни, боова-боорзакты делгеп салган.

Байырлалга чыылган чонга ТР-ниң бүрүн эргелиг төлээ чериниң 1-ги оралакчы Светлана Намчак байыр чедирип, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун

чылыг сөстөрүн дамчыдып чугаалаан. Оон ыңай Москвада Тываның бүрүн эргелиг төлээ чериниң даргазы А.В.Пакка болгаш сенатор М.Д.Ооржакка, бо байырлалды эрттиреринге саң-хөө талазы-биле деткимчени көргүскени дээш, өөрүп четтиргенин илереткен. Байыр чедиришкенинге улай сенатор Мерген Ооржак студентилерге эки өөредилгени, келир үеде Тываның сайзыралына үлүүн кириштиреринге төлептиг кижилер болурун күззэн.

Оон соонда байырлалдың солун оюно-тоглаалыг концертин ТР-ниң алдарлыг артисти Надежда Наксыл башкарып эрттирген. Аныяк артистерниң ыры-шоору, «Угулза» бөлүүнүң, Тываның национал оркестриниң артистериниң болгаш Щепкин аттыг театрының дээди училищезиниң студентилери, аныяк ыраажылар Сайлык Омму, Александр Куулар, Соян Демби-рел, база «Буин-хан» деп танцы бөлүүнүң

уран талантылыгылар солун концертин чаңгыс чер-чурттугларына бараалгаткан.

Кандыг-даа байырлал оюн-тоглаа чокка эртпес. Маңаа база тыва улустуң оюн-нарын ойнап, адааннажып-мөөрейлешкен. Оюннарга тирилзэн киржикчилерге белек-селекти тыпсып турган. Төрзэн Тывазын-

дан ыракта Москва хоорайда чурттар тывалар янзы-бүрү хемчеге чыда калбайн, идепкейлиг киржилер.

Зоя ДО-
ЧОГАА

Авторнуң тырттырган чуруу.

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕР

Бистиң республикавыста эмчи дузазын кижилер бүрүзүгге чедимчелиг хандылары-биле организастыг байдалды тургузуп, медицина хандырылганың шынарын, сайзыраңгай технологиязын чогулчулук болдурары-биле мөөң күштү кадык камгалал албанынче эвилелдээри чедип алдынып турар дээрзин солун-сеткүүлден номчуп, теле-радио-дамчыдылгалардан көрүп, дыңнап турар бис. Ылаңгыя туберкулез аары дүвүренчиг байдалда. Ынчалза-даа сөөлгү үш чылдан бээр чавырлып эгелзэн. 60-70 чылдарда тубдиспансерни мырыңай хаарының кырынга турганы дээр, ынчан медицинаның күштүүн бадыткап турары ол.

Амгы үеде Республиканың туберкулез аарына удур диспансер технологтуг талазы-биле сайзырап, амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаарындан эгелзеш, хөй талаалыг медицина ачы-дузазын чедирип турарын эмнелгеде чыдар кижилер билеп, көрүп турар бис.

Диспансерниң коллективинде ажилыга бердинген тускай мергежилдиг специалистерниң кайызын кандыг дээр. Бедик категорияның эмчизи, өкпе эмнээр №1 салбырның эргелекчизи Ирина Сергеевна Хертек, фтизиатр эмчи Анай-Хаак Михайловна Монгуш оларның аарыг кижилерге кичизнегил улуг. Ылаңгыя бо коллективтиң хоочуну Тамара Алексеевна Тарбастаева — кончуг шыырак, негелделиг, шыңгыы эмчи.

Ол 1986 чылда Москва хоорайга «Первичные формы туберкулеза у взрослых» деп диссертацияны камгалаан, медицина эртемнериниң кандидады. Оон бээр 20 чыл болган. Ол үениң дургузунда туберкулез аарының тускай таблицаын тургускан программа-биле ажилдап турар.

2014 чылда Т.А.Тарбастаева туберкулезту хымыс-биле эмнээр улусчу медицина талазы-биле Красноярск хоорайга болган эртем-практиктиг конференцияга киришкен. Оон илеткелин эртемденнер деткип, медицина чыындызынче ол ажилды кириген. Ол дээрже республикавыстың медициназынга бедик үнелел болган. Т.А.Тарбастаева 1974 чылда Томскиниң медицина институтун

дооскаш-ла, республиканың тубдиспансеринге ажилдап эгелзэн. 1999 чылдан ТР-ниң Кадык камгалал яамызынга эксперт төптүң начальнигинге 8 чыл ажилдааш, бодунуң күзели-биле Кызылдың эмчи училищезинге фтизиатрия талазы-биле башкылап, аңаа чеди чыл ажилдааш, катап күш-ажылчы базымын эгелзэн төрзэн коллективинге эглип келген. Оон ниити стажы 40 чыл. Тамара

И.С.Хертек, А.Х.М.Монгуш, Т.А.Тарбастаева.

Алексеевна дыка оожум-топтут, бүдүштүг, оон профессионал арга-дуржулганы бедик, аарыг кижилерниң дөргүл-төрели-биле харылзаазы быжыг. Эмчиде чыдар чамдык кижилер боттарының туразы-биле дашкаар үнүп чоруй баар. Олар дээш эмчиси сагыш човаар, палатага эеп келгиче манааш, чедип кээрге, аарыг кижиниң мээ-медерелинче кирип сургап, кижилер бүрүзү кадынга хумагалыг болурун, багай чаңчылдардан ойталап, арыг-силиг боорун чагыыр. Бо-ла бүгүнү эки сагыыр болза, туберкулезтан чайлап болур дээрзин эмчиси Тамара Алексеевна үргүлчү биске чугаалаар.

Кандыг-даа кижилер кандыг-даа аарыгдан аарыг берип болур. «Кижиниң кады — бодунуң холунда» деп аарыг кижилерге сагындырып, эки, шын эмнедирге, аарыг дүрген сегиир дээн сорулга-биле бо коллективтиң эмчилери ажилдап турар.

Д. МОНГУШ.

КЫШ – СООК-ХААН

Чаа-Хөлүмнүң чамдык чери
чайын Улу,
Чалбак хову-шынаалары
кыжын Соок-Хаан —

деп, уургайларында тараалыг арат, чылдың дөрт элчээнде одар солуур малчын Бадылай Нарады кырган-ачам чугаалагылаар чораан. Ынчан ылаңгыя Таңды — Саян-Алтай ортулаажына кидис өг, аалдарлыг арбан депшилгениң эң шылгараңгай хевир турган.

Ынаа, ханалыг, кидис шывылгарлыг өгнү тигери, көжүрери кончуг эпттиг. Каш чүзүн малывыс аргар, те-чуңма-биле чыт төрөл. Чогаалчы Салчак Молдурга шээр мал аргарлар-биле бо-ла каттыжа бээрин бижзэн. Ону бадыткаар барымдааның бирээзи — богда ирт. Ол хайнак болгаш, анаа малдан оранчок бедик көстүр.

Чиңгине тыва өшкү ам төнгөн. Оон ханы, эди эм шынарлыг. Өшкү кежи тон, чүвүр онза чылыг. Чиңги база аажок. Кыжын ону кедип алгаш, ажилдаарга, мага-бот көк суг кылдыр деридип келир, бичи дыштаныптарга, дөзевилей алырга, каракка көзүлбес чоттунар аржылы-биле чодуп каапкан дег, дер-суг арлы бээр.

Өшкү кежинден идик-хептиң шынары эки. Мага-боттуң кадыын, ылаңгыя хан-дамыр оруктарын арыглап, эмнээр. Салгалдан салгал дамчып келген чугаа-биле алырга, эрткен чүс чылдың чээрби чылдарының ортан үезинде ССРЭ-ден келген буянныг эмчилер араттарның кадыын шинчилээш, оларның кады эки дээрзин тодараткан.

Тос-тостуң соогунда кедер кол хеп — хой кежи алгы тон, алгы чүвүр, иштики хончузу дүк, сырылыг кадыг идик. Хой кежи кылын тонну аскыр негей дээр турган. Тываларның шаандакы амыдыралын шүлүктөп көрейн:

Арты, кыры кылын кидис,
Иштин сырып даараан ширтек,
Ижер сүттүг шайы белен
Ада-ием ыдык өөнгө
Тос-тос соогун, ак хар шывыың,
Дөң, шаң-бус тырткан
Соок-Хаанның,
Дошкун чаңын танып алдым,
Тоомча чогуң деңгелге чок.
Хире-хире девиденчиң,
Киргин буура кара олчаан.
Соок-чар дыңзыр, теве дедир,
Сооттунары эмин эртер,
Эңгиннерин ийге тырыыр,
Эззин безин эндээр чыгыгы.

Адыгуузуң майтак чүве
Аарыыр эддин безин билбес.

Шангар, шоглаар чаңныгбайны
Кемдептейн хай дээриниң
Хейлиг уран аргаларын
Шаандагы ээзи эр билер.
Сай-сөөгүмнү, чүстөрүмни
Санай сыспа базыксаанын
Ок-чыланзыг көкерек сөөк
Ондаңнадыр ойладыптар.

Кыштың соогу база буура,
Кылын дүктүг негей херек,
Чаңгай байтык, өшкү кежи
Чаглак болбас, өттүр хаарар.
Өдээ ыдык хонаш, кыштаг
Өгбелерниң хайыралы,
Чаагай үлүү — хар Соок-Хаанның
Чар-тевиин чаажыктырар.

Кыжын каш ай сооктан ойнаар
Кызыл-Дагда одарларым,
Чүгле силер, кым, чүү эвес,
Чүрээм иштин ээлеп чоруур,
Кызыл-даван дашкаар маңаар
Кыпсынчыг хөк тенек өйүм,
Чаш шаам оруу, дываажың —
Чаңгыс, чараш черим Тывам!

Эрги үеде ажыглап чораан, утказы билдинмейн баргы дег чамдык сөстөрү тайылбырлаарга мындыг.

Улу — чыл саналгазында кирген тыныжы оттан бүткен тоол күчүтүт. Тоомчок хей — кымны, чүнү-даа херке албас, эпчосунмас. Ок-чыланзыг көкерек — бода малдың дискек караа да эң кадыг сөөк. Беш харлыг кишкүлү олчаан — тевениң кижилер кайгаар. Оон сидиктээри безин дедир. Аас чыгаалында база кирген. «Кижилер кайга теве эвес сен» дээрли анаа тывылбаар. Бо малдың медерелин беш харлыг кижиге дөмейлээрин бадыткааны. «Ылаңгыя өлгөн чер-биле эрткеш, чед чыл соонда безин кыс теве карааны чажын төп ыглаар» дээр. Кижилер тенек аарыыр — күзелин чедип чады кааш, ажыг-шүжүггө алыскаш, амыттын боттары эскербейн ышкыныптар. Чижээ, азырадыкчы халыыдалга алдыры, бомж байдалга туттулары, таакты арага-дарыга алзыры, эрге-дужаалы чүткүүр халыыдал, эмин эрттир бурунгаарлааш, сарылыны ышкыныры. Чаңгай — пөс хеп. Арты-сын, ой-ишти — хат келбес, соокту чымчады ажык чер, кыштаг. Түр-сүрлүг — маңсүрүү. Чыык — ылап. Аскыр негей — аргар-биле чыт төрөл хой алгызы тон.

Арапчор ОКСУР

Кызыл хоорай.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

КЫРЫЫР НАЗЫН САГЫНДЫРБАС...

(Репортаж)

Кызыл хоорайның хоочун-ар чөвүлели 50-ден өрү 86 арлыгы аразына спорттун арлыгы маргылдаадын «Кызыл чай чок» деп кыйгыны аа-биле Тываның Күрүне университетинин спорт аразына маргылдаага 10 команда иришкен. Кол судья Арана Имановна Делег (70 харлыг). Спортчу маргылдаалар кезээ-хөлүгү, солуну-биле кижини аа-т кирип, шынап-ла, кызыл назын сагындырбас. Каткы-динмиттиг адыш часкаашкы-тиилелгеже чүткүлдү улам кийген. Кызыл хоорайның хоочуннары маргылдаага 70-79 арлыгыдан 33 кижиге, 66-69 арлыгыдан 20 кижиге киржиптен дээрже безин эки көргүзүгү.

Ыраажывыс Опол Агбаан-ыраповна Кууларның сценага кыны, чараш күүселдезин, өгезинге келгеннер тыва шайын ил ханмаанын магадаар, а спортка дидим, кашпагай,

Кол судья Арана Делег.

шимченгирин көргөн болзунарза, шуут-ла кайгап ханмас силер. 86 харлыг эневис эртенниң-не сула шимчээшкннерни кылып турар. Ол команданың херээженнери-

биле кады, кончук шырак эр, херээжен командалары аргамчы тыртарына күжүн шенешкен. Маргылдаа дээрже маргылдаа болгай, оларны каш өлөңдөдир тыртарга зал динмирер, хөлзеп турган. Маңнаарына болгаш чыда дүжүп, тура халчып, чиик мергежилгелерни кижиге бүрүзү сеткилинден күүседип турган. Спортчу ырыктаашты дүрген кеткеш, маңнаары база белен эвес, девидзэн кижиге чаңгыс хончузундаа ийи будунга кедипкеш, ыңай болур орта, улус чир-шоң дүшкен.

Команда бүрүзү спортка күжүн изиг-изиг шенешкен. Назы-хар аайы-биле: Опол Агбаан-Шыыраповна Куулар (86 харлыг, ыраажы), Көк-кыс Оюновна Доңгак (84 харлыг, хоочун башкы), Клара Сергеевна Саая (80 харлыг) оларга март 8 таварыштыр идепкей-лиг чоруу дээш тускай шаңналды тывыскан. Көк-кыс Оюновна Доңгак (84 харлыг, хоочун башкы), ол ам-даа номчуттунарына ынак, чечен чугаалар, шүлүктөр

Эң улуг назылыг Клара Сергеевна Саая, Көк-кыс Оюновна Доңгак, Опол Агбаан-Шыыраповна Куулар.

бижири, чогаадыкчы ажилын ам-даа уламчылап чоруур. «Спорт — мээң өңүм» деп кыйгы-биле оттуп келир. Эртенниң-не туруп келгеш, баштай олурар, турар мергежилгелерни күүседип, херлип, көстүп, изиг, соок суга шаптанып кааптарга, хүндөдир кижиге сергек болур деп ол чугаалаар.

Түннелинде: 1-ги черни «Ис-кра» (капитаны Александр Сат), «Здоровье» (капитаны Алексей Мурзунмаевич Ондар), «Арат» (көдээ ажил-агыйның хоочуннары — капитаны Бадарчы Седиевич Седий) оларның коман-дазы тиилзэн. Маргылдаага бот-идепкейин көргүскеннер кыдыына артпаан, тус-тузунда шаңнаткан. Кол судья ажилын түңнел орда, командаларның аразына спортчу, бойдус те-мазынга ыры күүселдези база солун болган. Маргылдааның шаңналдарының кол деткич-илери «Челээш» реклама агентилелиниң даргазы Оюмаа Моңгуш, билдингир сайгарлыкчы Роберт Дормеевич Доржу суй белектери-биле шаңнааны дээш, Ольга Кыргысовна оларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Кызыл хоорайның Хоо-чуннар эвилелиниң даргазы Ольга Кыргысовна Дамдын чүгүле спортчу маргылдаалар эвес, уран чүүлге талантылыгларны илередип, Кызылда хоочуннар клубтарының аразында уран чүүлчү үнүшкүннү кожууннар ортузунга чорудуп, аныяк-өскенге үлегерин көргүзүп, шын чурттаар, кадык-чаагай болурун кыйгырып, тыва езу-чаңылдарны база сур-таалдап турар. Республикада эң-не көскү ажилдыг хөй-ниити организациязы Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң ажилы дизе, хөөрөм эвес. Назы-харым дөгү берген, кыраан мен дээш, бажыңга бастынып олуруптарга, кижини аарыг безин чандыр көрбес.

Маргылдааның киржикчиле-ри: «Час дүшкен, чылыг хүннер келген, шупту спортчу хөлүгү старттарже! Бажыңга кырывас мен» деп ыры-биле кыйгыны салып, бот-боттарына чедиш-кинни күззэн.

Лидия ИРГИТ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

Маргылдаа үезинде.

ДЗЮДОИСТЕРНИҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ

Февраль 27-28 хүннеринде Тыва хоорайга (Чехия) Евро-аажык кубогу дээш дзюдо маргылдаадын ТывКУ-нун култура болгаш спорт култединиң студентизи Ондар 73 килге 52 мөгениң эжинге бодунуң бөлүүнге бир-герге үнүп келгеш, финалче үрүшкө поляк мөгө Демьян Эрневекскийге ойнаткан. Оон поляк мөгөзи Ян Гошевец-ни ойнааш, 3-кү черни алган. Эр дугаар черни Грецияның эзи Георгиос Азоитис, 2 дугаар ни поляк мөгө Демьян Швар-ецкий база 3 дугаар черни сияның мөгөзи Мансур Исаев 2 чылда олимпиада чемпиону) иннар.

Ол-ла хүннерде Кемерово райга 23 харга чедир аныяк елер аразына Сибирьниң ги чери дээш маргылдаага

ТывКУ-нун култура болгаш спорт факультетинин студентизи, ЦСКА-ның мөгөзи Айдыс Шаравии 66 килге удурланыкчыларын чииги-биле ойнааш, бирги черни алган. Айдыс тренерлери Олег Сендажи болгаш Демир Монгуштуң удуртул-газы-биле Россияның бирги чери дээш маргылдааже белеткенип кирипкеннер.

Февраль 20-де Россияның сту-дентилер аразына бирги чер дээш маргылдаага Москва хоорайда төп култура болгаш спорт университетинин студентизи Ми-хаил Алдын-оол 60 килге 2 дугаар черге төлөптүг болган. Улаштыр февраль 27-28 хүннеринде 23 харга чедир мөгелер аразына Москваның бирги чери дээш маргылдаага 3 дугаар черни ап, Россияның бирги чери дээш маргылдаага киржир эргени чаалап алган.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

Саглы суурувуска Субурган тудары-биле
март 26-да 15.00 шакта Тыва Үндезин культура
төвүнге «Сарлык эддин дүлүп алгаш, Саглы чонун
манап тур бис» деп ачы-буян марафону эртер.
Бүгү чонувусту чапайдыс.
Тел.: 8-913-349-38-05, 8-929-317-57-85,
8-923-549-79-97. Оргкомитет.

УАЗ автомашинага артык
кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ал болур. Чагыдар болза,
өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск
хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17».

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Телевирлиг үндезинге парлаан.

СОЛУННУҢ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Бо чылдың март 18-те, пятница-
да, 15.00 шактан 16.00 шакка че-
дир «Шын» солуннуң редакциязынга
«Төгерик стол» болур. Аңаа өөредилге
ажылдакчыларының күш-ажыл төлеви-
риниң чаа системазының айтырыгла-

рын чугаалажыр. Башкыларның айты-
рыларынга Тыва Республиканың
өөредилге болгаш эртем сайыды
Татьяна Оюновна САНЧАА харыылаар.
Айтырыгларны (39422) 2-01-35 деп
телефон дамчыштыр салып болур.

18 МАРТА
ПЛОЩАДЬ АРАТА
14:00

ПРИМОТ УЧАСТИЕ:

АЙДЫНАН КИШКЕНДИ
АЙДАШ БАРЫНКА
АЙДАШКАН «НАВИСЫНКА» - ОҢ ДА

Школаларга,

ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар,
адресстер болгаш чалалга,
хүндүлүг бижиктер...)

Организациялар-биле керээ
езугаар ажилдап турар.

Өртектер чиигеттинген!

Кызыл хоорай, Калинин 23,
«Бизнес-инкубатор», офис 2.

Тел.: 8-923-269-0760

Реклама

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинадының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачы-
ларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИҢНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан.
Сээң 7 хуу алырыңга эрежок чугула чүүл — чолаа-
чылаар эргениң шыңылгазы негеттинип турар эштик
болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент
биледиң көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылда
доктаамал чоруп турар:

- «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ»
категорияларның чолаачылары;
- айыылдыг чүөктөр сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);
- пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук
шимчээшкениниң дүрүмнериниң техминимуму;
- бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировказы;
- удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чоруу дээш
харысалгалыг кижилерге ыяп өөренир өрт-техниктиг
минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң гра-
фигин өскертир арга бар, өөренип турар кижилер бүрүзүңге
онзагай кичээлгей.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555

Полевая кудумчузу, 120.

Долгаңар, келиңер, автошколаның дуржулгалыг
башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп,
оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң
Өөредилге адырынга хайгаарал албаны тывыскаан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Үр звес аар аарыгның уржуундан Тээлиниң кежээки
(ээлчеглиг) школазынга ажилдап чораан төөгү башкызы
Чочак Кан-оол Чкалововичиниң
чырык өртемчеден чарлып чорутканы-биле, ооң ада-ие-
зинге, өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды
илердип тур бис.

Тээлиниң кежээки (ээлчеглиг) школазы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5336. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкинне

Хүндүлүг к

Светлана Салчаковна

Кызылдың башкы инс-
филология факультетин доо-
көдээ школага ийи чыл ажы-
дээн аныяк кыс Светлана Ба-
солуннуң редакциязынга эр-
сезен чылдарының эгезин
Мөзү-бүдүжү оожум, сөс-до-
өөренип алган эртеминге
улугну улуг деп хүндүлөп,
бичии деп үнөлөп билир, би-
улуг харысалга-биле көөр
редакцияның коллективиниң хүндүткелин ынчан-на че-
Оон бээр чаңгыс звес он чылдар шуушкан.
Балчырың журналисти арга-дуржулгазы улам улг-
Ол эрткен чылдарда кожууннар солуннарынга баз
«Шыңга» алган дуржулгазын ол үндүрүлгелерниң а-
листеринге дамчыткан. Оон соонда төрзөн коллек-
кээп, бодунуң ынак темазы — культура болгаш чо-
зинге ажилдай берген. Мынча чылдарның дургузунд
Салчаковнаның четпээн булуңу чок, биживээн тема
болза, частырыг болбас. Сөөлгү чылдарда «Шын» с-
редакторунуң оралакчызы албан-дужаалга ажилдай
бодунуң ынак темазы культура болгаш өөредилге ад-
арының доктаамал чырыдып, ол дээш номчукчула
үнелелин ап келген. Ол ышкаш аныяк коллегалары
нарын, берге чыжымынга чаңчыктырып келген.

Бо хүннерде бистиң хүндүлүг коллега-
на Салчаковна Балчыр юбилейлиг
хүнүн демдегледип турар. Төөгүлүг бс
«шыңчылар» быжыг кадыкшылды,
чедишкиннерни, оон-даа хөй ма-
очерктеринге, чурумалдарыңа
сеткилиниң ханызындан күзеп тур
«Шын» солун редакциязының к

Марттың 19-та Мөңгүн-Тайга кожуун-
нуң «Сайзана» уруглар садының баш-
кызы, бистиң ынак төреливис Чойганмаа
Монгеевна ДОНГАКТЫҢ төрүттүнген
хүнү. Энерелдиг киживиске юбилейин
таварыштыр дараазында одуругпарны
бараалгаттыыс.

45 харлай бергениң эскертинмээн,
Төрелдериң, бистер шупту,
Аас-кежик, кадыкшылды, чедишкинни
Артыкшылдыг чедимчени,
Ажы-төлдүң өөрүшкүзүн,
Амыр-тайбың чуртталганы
күзөдивис.

Беглериңниң, кунчугларың,
чуржуларың
База-ла бир дуза кадар керни-дир сен.
Аралашкан, үнген-кирген чонунуң,
Аяк шайлыг, аштыг-чемниг кызы-даа се

Аргыттыңар, даараныр-даа,
Аш-чем дээштиң, чүнү-даа кылыр-дыр сен.
Башкы болган эртемиңни
Бадыйткап-даа шыдаар-дыр сен.
Чогаадыкчы талантыңга,
Чоргаарланып чоруур-дур бис.

Кады төрзэннери, честепери, кү

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступил
от Лопсан Эликмаа Эрес-ооловны о предоставлении
участка из категории земель сельскохозяйственного н
собственность, расположенного по адресу: Республик
Хемский район, местечко «Вавилинский затон», сад
некоммерческое товарищество №14 «Мелиоратор», у
№318, с общей площадью - 1157 кв.м., вид разрешен
зования - для садоводства и огородничества.

В рамках действующего законодательства в тече
со дня опубликования данной информации отделом
имущественных отношений и архитектуры админист
Хемского кожууна принимаются письменные заявле
ному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных
и архитектуры Б.В. Кужугет.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ко-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва
талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-т
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравч-
Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еск-
лары, дыңадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.